

Mateja Gašpirc

Tehniški spomenik proti muzeju

Letošnji muzejski sejem je bil namenjen konservatorstvu, ki ohranja in neguje ter restavatorstvu, ki obnavlja predmete, zaupane v hrambo muzejem.

Kustosi tržiškega muzeja smo na 2. muzejskem sejmu, ki je potekal v ljubljanskem Cankarjevem domu od 31. 5. do 4. 6. 1994 predstavili problematiko gasilske zbirke. Prostori gasilske zbirke so bili namreč v noči med 17. in 18. oktobrom 1992 poplavljeni. Ves čas do sejma in še po njem smo se veliko ukvarjali z obnovo poškodovanih muzejskih predmetov, zato smo se odločili, da bomo tudi našo predstavitev na muzejskem sejmu povezali s perečim problemom obnove gasilske zbirke po poplavi.

Sejemsko predstavitev smo si zamislili tako, da smo oblikovali brošuro in plakate, razstavili muzealijo v fazi obnove in dodali predvajanje videoposnetka konservacije. S tiskanim gradivom smo želeli orisati stanje rak in njihov pomen nekdanj in danes ter nakazati povezavo med muzejsko stavbo in tehničkim spomenikom - rakami, ki so ogrozile premično dediščino, ki jo hranimo v muzeju. Razstavili smo deloma prenovljeno gasilsko brizgalno, ki je pokazala razliko med že obnovljenim in še nekonserviranim muzejskim predmetom. Tretji del pa je služil demonstraciji konservatorskega postopka, ki je bil opravljen na razstavljeni muzealiji.

Namen sestavka je osvetliti pomen rak, aktivnosti in spreminjanje odnosa upravičencev, ki so izkoriščali vodni tok Mošenika in sedanje stanje tehniškega spomenika, ob katerem stoji tudi muzejska stavba. Obenem je moj namen predstaviti muzej z njegovo zbirko, ki je bila poplavljena, in naša prizadevanja za prenovo poškodovanih eksponatov.

Mošenik s koristniki vodne moči in tržiške rake

"Ljubeljski potok izvira pod snežnikom Ljubljem in zbira vodo samih studencev. Vrtinči se in vrvra med visokimi snežniki, dokler Bistrica takoj pod Tržičem ne umiri njegove hrumeče neučakanosti in je ne sprejme vase. Rekel sem: neučakanosti, pa mu bom pripisal še več kot neučakanost: nezadržno divjost, ko opazujem nje-

*govo deročo moč. Zakaj on ne teče, ampak tako rekoč pada s svojo veliko in silovito naglico čez skale in kamne. Njegova voda pa je kljub temu bistra in čista in polna postrvi. Postavili pa so ob njegovi strugi tudi mnogo fužin, žag in mlinov."*¹

Ljubeljski potok (kot ga imenuje Valvasor) ali Mošenik (z današnjim imenom) je v zgodovini Tržiča predstavljal važen energetski vir obrtnim delavnicam in industriji. Mošeniški potok izvira pri Laibu nad Sv. Ano in teče od izvira do izliva 7,5 km daleč s padcem 280,3 m. Dolžina toka Mošenika skozi Tržič znaša 1,4 km od višinske kote 526,6 m ob vstopu na področje občine do 497,8 m ob izlivu v Tržiško Bistrico. S seboj nosi razmeroma malo naplavin.² Njegovo vodno moč najbolje slika kataster iz leta 1911, ki ga je izdelal Hidrografični zavod na Dunaju (slika 1).

Vodna moč Mošenika je privabila k svoji ozki strugi in jarkom številne obrtnike. Tod so se stisnjeno naselili s svojimi obratovališči tržiški kovači, kosarji, žebjarji, usnarji, barvarji in tkalci, mlinarji in žagarji. Tu so nameščali svoja vodna kolesa in pogonske naprave. Zaradi številčnosti obrtnikov so enotno strugo Mošenika razdelili. Zgradili so umetne jarke, da bi se tudi novi in povečani obrati mogli urediti na vodni pogon.³ Na današnjih Ravnah, v spodnjem toku Mošenika, so razcepili gorski potok v znamenite tržiške rake, zaradi katerih je po F. Bašu Tržič dobil ime kar gorenjske Benetke.⁴

Prvi vodni jarek se je začel na levem bregu Mošenika, kjer je bil zgrajen jez iz kamna. Okrog 70 m pod začetkom tega jarka se je odcepil drugi, vanj se je stekala odvečna voda iz prvega. Ta drugi jarek je imel po poteku 12,5 m od prvega jarka vdeleno odtočno zapornico, s katero so lahko prvemu jarku odvzemali poljubno množino vode. Okrog 340 m pod odcepom drugega jarka se je začel tretji.⁵

¹ Prevod po Johann Weichard Freiherr von Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, I.Bd. Rudolfswerth 1877, XV, str. 156.

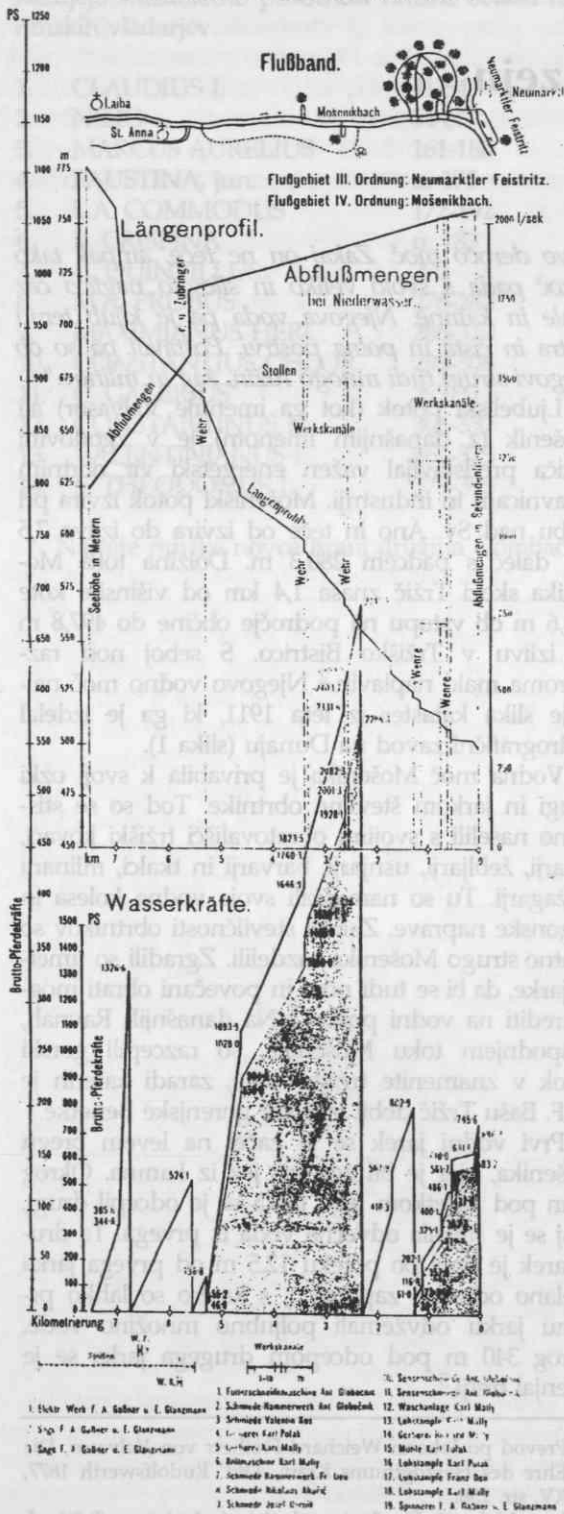
² Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču I, Ljubljana 1957, str. 361.

³ Ivan Mohorič, n.d., str. 353.

⁴ Edvard A. Roblek, Zgodovina in razvoj komunalnih dejavnosti v občini Tržič, Tržič 1990, str. 11.

⁵ Ivan Mohorič, n.d., str. 364.

Der Mošenikbach von km 0:00 bis km 7:50.

Slika 1: Shema vodne moči Mošenika ⁶

⁶ Tržiški muzej, Načrti, Wasserkraft-kataster, Graphische

Eden od razlogov, da so Tržičani kljub številnim požarom vedno znova obnavljali svoje domove, je prav vodna moč. Med prvimi so jo izkoriščali že v 14. stoletju kovači, kasneje so se jim pridružili še ostali obrtniki.⁷ Pridobljene pravice so skrbno varovali in branili proti ujmam, pa tudi proti vsakemu posegu neupravičenih. Sprva so uporabljali vodna kolesa, ki so izrabila le majhen del vodne moči. Že turbinski pogoni so izkoriščali večje padce in zajemali vso vodo. Med lastniki prvih in drugih so pogosto izbruhnili spori, zlasti zato, ker so se zagovorniki velikopoteznih vodnih naprav zavzemali za ukinitve starih pravic. Ta nasprotja so 30. 5. 1869 pripeljala do vodnega zakona, kasneje pa podrobnejših določb in izvršnih predpisov, ki jih je vseboval deželni vodni zakon za Kranjsko z dne 15. 5. 1872. Pravico izkoriščanja je podeljevalo okrajno glavarstvo na podlagi predhodno vložene prošnje z navedbo zemljišč in načrti naprav, ki naj bi jih prosilec uporabljal. Dovoljenje je posameznik dobil šele po razpravi, na katero so bili vabljeni vodni koristniki in lastniki obrežnih zemljišč ter predstavniki oblasti. Ko je bilo dovoljenje izdano, so bili upravičenci vpisani v vodno knjigo. S koncesijo so dobili nepreklicno in sprva časovno neomejeno pravico izkoriščanja vodne moči.⁸ (sliki 2 in 3)

Vodni upravičenci so skupno tvorili interesno skupnost, v kateri so imeli določene deleže po pripadajočih vodnih pravicah. Skupnost je v okviru vodnopравниh določb in predpisov na stroške članov vzdrževala vodne naprave. Koristniki so morali za vzdrževanje prevzemati rak tudi delovna bremena. Kljub vsemu so bile pogoste pripombe zaradi nezadostnega zavarovanja jarka in slabega stanja rak.⁹ V letu 1929 je bila sprožena zahteva, naj bi se stroški za vzdrževanje razdeljevali po ključu izkoriščenega in ne pripadajočega vodnega padca. Z letom 1931 je bila skrb za rake razdeljena med upravičence na ta način, da je posameznik plačal stroške, ki so predstavljali aritmetično sredino med pripadajočim vodnim padcem in bruto množino vode pri vsaki vodni napravi. Vzdrževalni stroški so se povečevali v časih, ko so popravljali struge, čistili jarke, popravljali jez in zapornice.¹⁰

Po drugi svetovni vojni sta lastništvo nad pretežnim delom obratov ob Mošeniku prevzeli Bombažna predilnica in tkalnica Tržič in usnjarna Runo. Prva si je kar tri desetletja prizadevala odkupiti pretežni del vodnih pravic na Mošeniku¹¹,

⁷ Darstellung, Katasterblatt Nr. 98 u 99.

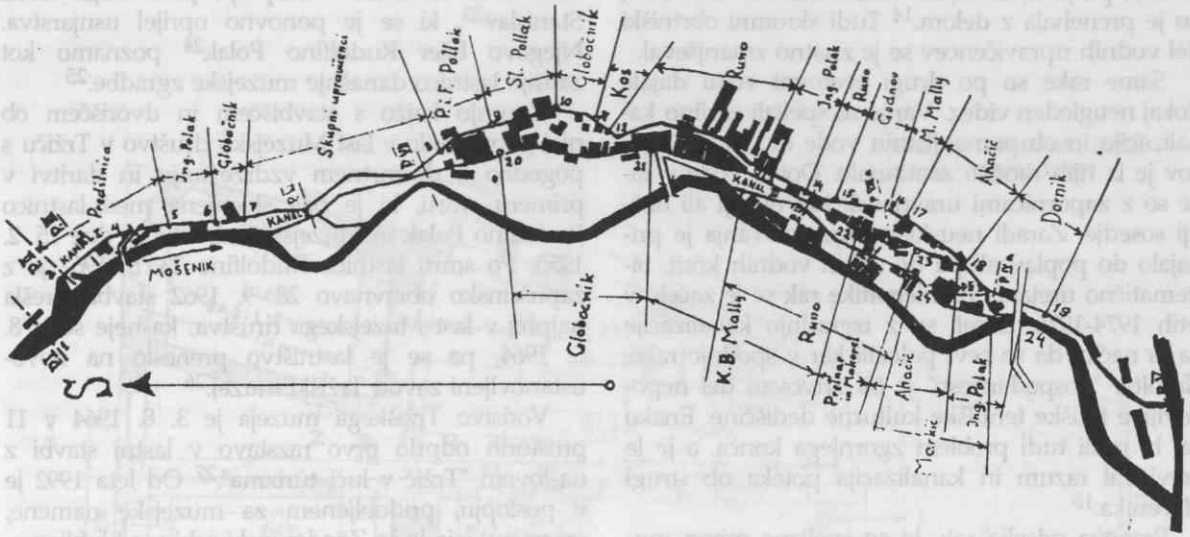
⁸ Ivan Mohorič, n.d., str. 55.

⁹ Ivan Mohorič, n.d., str. 353-354.

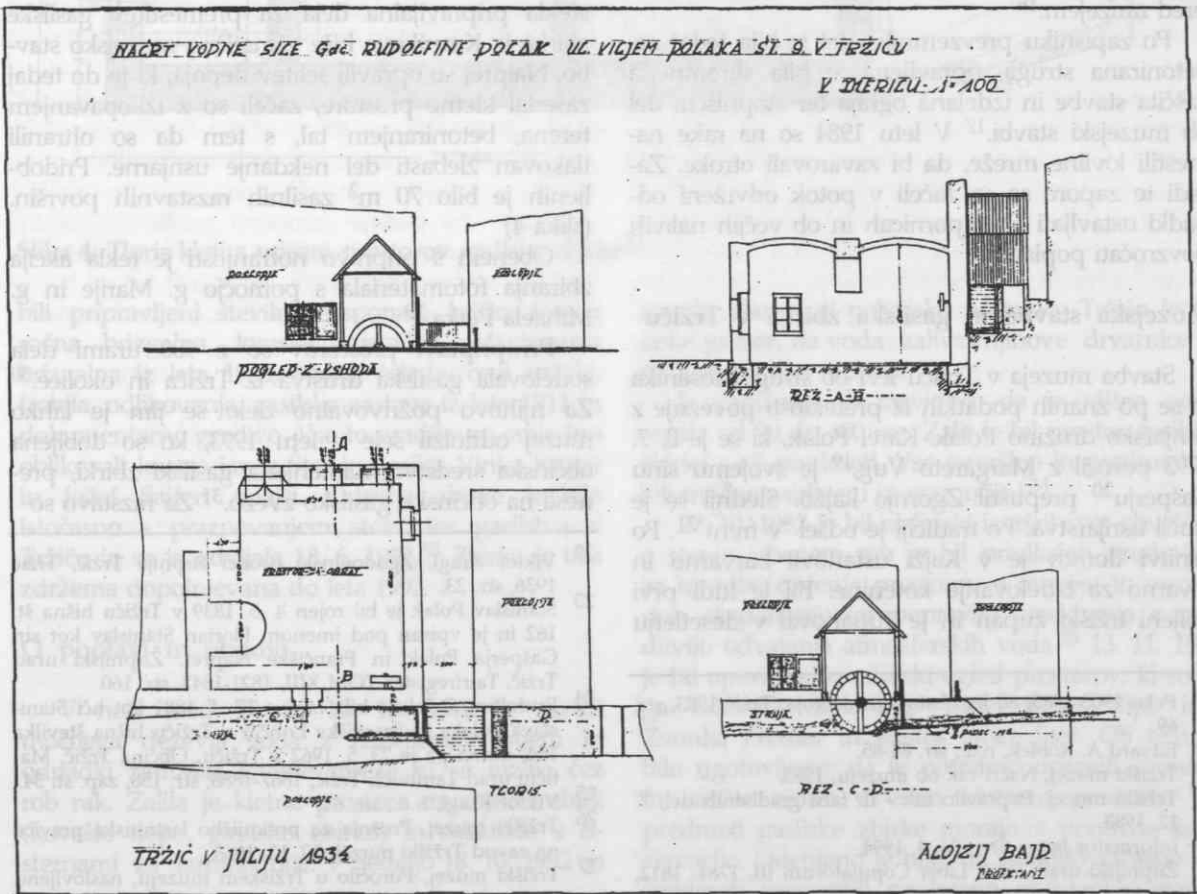
¹⁰ Ivan Mohorič, n.d., str. 356.

¹¹ Ivan Mohorič, n.d., str. 366.

¹² Ivan Mohorič, n.d., str. 372.

Slika 2: Shema tržiških rak s koristniki vodne moči¹²

Slika 3: Alojzij Bajd, Načrt vodne sile gdč. Rudolfine Polak, Trzič, julij 1934¹³

¹² Ivan Mohorič, n.d., str. 369.

¹³ Tržiški muzej, Načrt vodne sile Rudolfine Polak, ul. Viljema Polaka št. 9 v Trziču, julij 1934.

slednja pa je uporabljala vodno moč do leta 1972, ko je prenehala z delom.¹⁴ Tudi skromni obrtniški del vodnih upravičencev se je znatno zmanjševal.

Same rake so po drugi svetovni vojni dajale dokaj neugleden videz. Vanje so speljali zasilno kanalizacijo in ob pomanjkanju vode oz. zaporah jezov je iz njih močno zaudarjalo. Dotok vode v rake so z zapornicami uravnavali klavničarji ali bližnji sosedje. Zaradi neuskajenega delovanja je prihajalo do poplav ali pa do suhih vodnih korit. Sistematično urejanje problematike rak se je začelo v letih 1974-1976. Začeli so z izgradnjo kanalizacije na ta način, da so cevi položili kar v spodnje rake. Na oltar "gospodarnosti" je bil žrtvovan del nepopolnoljive tržiške tehniške kulturne dediščine. Enako naj bi rešili tudi problem zgornjega konca, a je le prevladal razum in kanalizacija poteka ob strugi Mošenika.¹⁵

Prenova odseka rak, ki so speljane mimo muzeja, je potekala istočasno s pripravo muzejskih kletnih prostorov za gasilsko zbirko in obnovo fasade muzejske stavbe v letu 1983. V tem letu je bil izdelan tudi ureditveni načrt struge in prostora pred muzejem.¹⁶

Po zapisniku prevzemnika del je bila tedaj za betonirana struga, opravljena je bila skromnejša zaščita stavbe in izdelana ograja ter stopniščni del ob muzejski stavbi.¹⁷ V letu 1984 so na rake namestili lovilne mreže, da bi zavarovali otroke. Zaradi te zapore so se začeli v potok odvrženi odpadki ustavljati ob zapornicah in ob večjih nalivih povzročati poplave.¹⁸

Muzejska stavba in gasilska zbirka v Trziču

Stavba muzeja v Trziču leži ob strugi Mošenika in se po znanih podatkih iz preteklosti povezuje z usnjarsko družino Polak. Karel Polak, ki se je 8. 7. 1793 poročil z Margareto Vug,¹⁹ je svojemu sinu Gašperju²⁰ prepustil Zgornjo kajžo. Slednji se je izučil usnjarstva. Po tradiciji je odšel "v frent"²¹. Po vrnitvi domov je v Kajži ustanovil barvarno in tovarno za izdelovanje kotenine. Bil je tudi prvi voljeni tržiški župan in je županoval v desetletju

med 1851 in 1861.²² Gašperju je v Kajži sledil Stanislav²³, ki se je ponovno oprijel usnjarstva. Njegovo hčer Rudolfino Polak²⁴ poznamo kot zadnjo lastnico današnje muzejske zgradbe.²⁵

Zgornjo kajžo s stavbiščem in dvoriščem ob njej je pridobilo v last Muzejsko društvo v Trziču s pogodbo o dosmrtnem vzdrževanju in daritvi v primeru smrti, ki je bila sklenjena med lastnico Rudolfino Polak in Muzejskim društvom dne 15. 2. 1955. Po smrti lastnice Rudolfine 23. 5. 1962 je z zapuščinsko obravnavo 28. 9. 1962 stavba prešla najprej v last Muzejskega društva, kasneje se je 8. 6. 1964, pa se je lastništvo preneslo na novoustanovljeni zavod Trziški muzej.²⁶

Vodstvo Trziškega muzeja je 3. 8. 1964 v 11 prostorih odprlo prvo razstavo v lastni stavbi z naslovom "Trzič v luči turizma".²⁷ Od leta 1992 je v poslopju, pridobljenem za muzejske namene, razen muzeja le še Zgodovinski arhiv iz Ljubljane.

Prvi eksponati za gasilsko zbirko so bili pridobljeni v letu 1964.²⁸ Popolnejšo podobo gasilstva so predstavili v letu 1974, ko so v Kurnikovi hiši oblikovali stalno gasilsko zbirko. V letu 1982 so stekla pripravljajna dela za premostitev gasilske zbirke iz Kurnikove hiše v matično muzejsko stavbo. Najprej so opravili selitev depoja, ki je do tedaj zasedal kletne prostore, začeli so z izkopavanjem terena, betoniranjem tal, s tem da so ohranili tlakovan žlebasti del nekdanje usnjarne. Pridobljenih je bilo 70 m² zasilnih razstavnih površin. (slika 4)

Obenem s pripravo notranjosti je tekla akcija zbiranja fotomateriala s pomočjo g. Marije in g. Mihaela Petka.²⁹

Pri pripravi prostorov so z 900 urami dela sodelovala gasilska društva iz Trziča in okolice.³⁰ Za njihovo požrtvovalno delo se jim je lahko muzej oddolžil šele v letu 1993, ko so dobljena občinska sredstva, namenjena gasilski zbirki, prenesli na občinsko gasilsko zvezo.³¹ Za razstavo so

²² Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Trzič, Trzič 1936, str. 23.

²³ Stanislav Polak je bil rojen 4. 5. 1839 v Trziču hišna št. 162 in je vpisan pod imenom Florian Stanislav kot sin Gašperja Polak in Franciške Napret, Župnijski urad Trzič, Taufregister TOM XIII, 1821-1843, str. 160.

²⁴ Rudolfina Polak je bila rojena 17. 4. 1881 kot hči Stanislava Polaka in Franciške Lončar v Trziču hišna številka 154, umrla pa je 23. 5. 1962 v Trziču, Občina Trzič, Matični urad Taufbuch Trzič, 1867-1888, str. 158, zap. št. 34.

²⁵ Viktor Kragl, n.d., str. 64.

²⁶ Trziški muzej, Prošnja za preknjižbo lastninske pravice na zavod Trziški muzej, 20. 12. 1965.

²⁷ Trziški muzej, Poročilo o Trziškem muzeju, naslovljeno na Društvo muzealcev Slovenije, 24. 9. 1964.

²⁸ Trziški muzej, Inventarna knjiga predmetov pridobljenih pred l. 1970, inv. št. 419, 420 in 458.

²⁹ Informator Janez Šter, 26. 4. 1994.

³⁰ Marija in Mihael Petek, Kronika delovanja Gasilskega društva Trzič od leta 1983-1988, Trzič 1988, str. 3.

³¹ Trziški muzej, Poročilo koordinacijskemu odboru za

¹⁴ Peko 1903-1983, 80 let obstoja in razvoja, Trzič 1983, str. 69.

¹⁵ Edvard A. Roblek, n.d., str. 84-85.

¹⁶ Trziški muzej, Načrt rak ob muzeju, 1983.

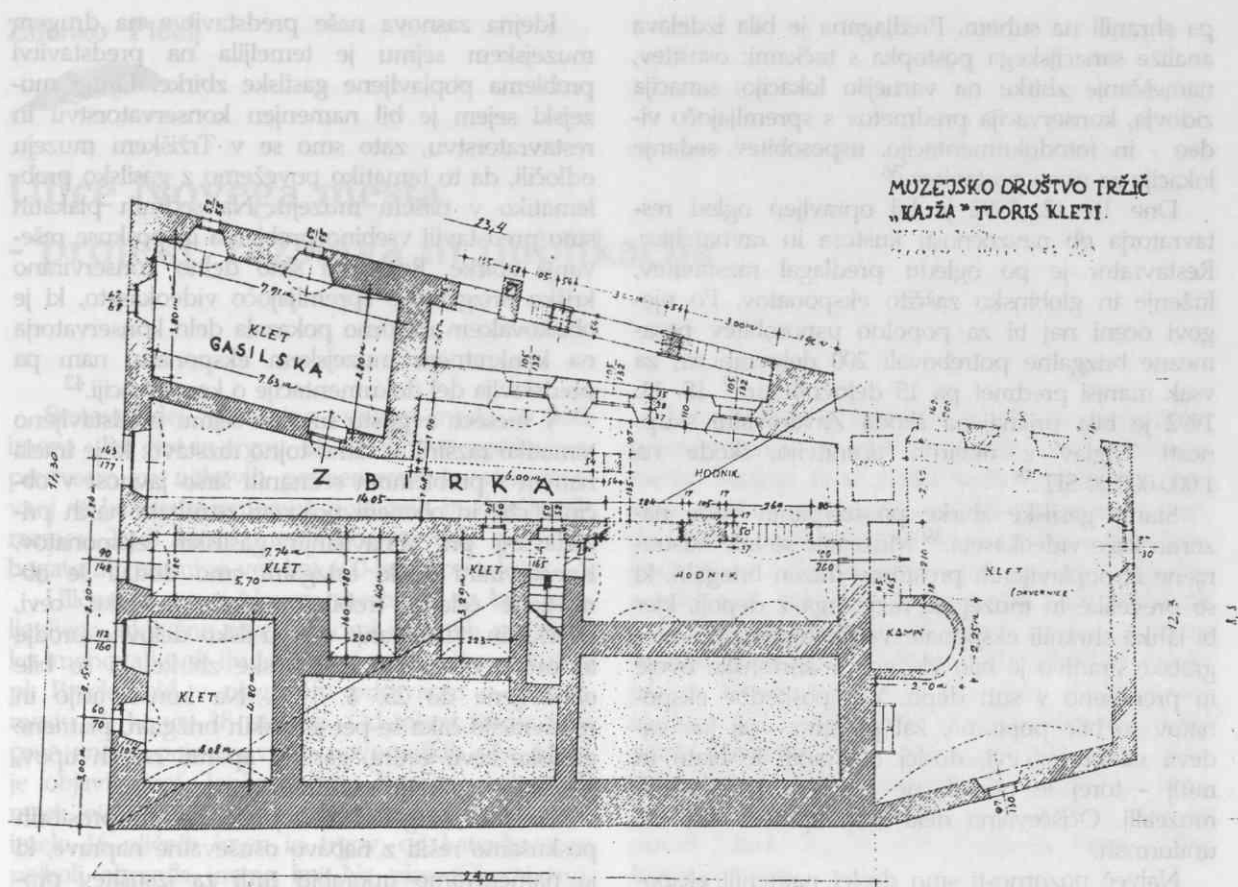
¹⁷ Trziški muzej, Popravilo rak - II. faza gradbenih del, 7. 12. 1983.

¹⁸ Informator Janez Šter, 26. 4. 1994.

¹⁹ Župnijski urad Trzič, Liber Copulatorum III, 1784-1812, str. 14.

²⁰ Gašper Polak je vpisan kot sin Karla Polaka in Margarete Vug, rojen 3. 1. 1800 v Trziču hišna številka 24. Župnijski urad Trzič, Liber Baptizatorum X, 1784-1803, str. 78.

²¹ Trziški izraz za odhod v uk na tuje, informator Vida Dežman, 23. 5. 1994.

MUZEJSKO DRUŠTVO TRŽIČ
"KAJŽA" TLOORIS KLETI.

Slika 4: Tloris kleti z vrisom prostorov gasilske zbirke³²

bili pripravljene številni eksponati: kriška lesena ročna brizgalna, lomska brizgalna, Magirusova brizgalna iz leta 1923, vedra, čelade, cevi trojaki, trobila, odlikovanja, gasilska zastava iz leta 1911 in dokumentarno gradivo. Vse to gradivo so smiselno oblikovali kustos Janez Šter in gasilca Vinko Rupar in Jožef Saifert mlajši. Odprtje zbirke je bilo istočasno s praznovanjem stoletnice gasilstva v Trziču in se je odvijala 18. 6. 1983.³³ Zbirka je bila zdržema dopolnjevana do leta 1992.

O poplavi in obnovi

V noči med 17. in 18. 10. 1992 je zaradi močnega deževja voda z nanešenim listjem in odpadki zamašila lovilne mreže in se razlila čez rob rak. Zalila je kletne prostore muzejskih zbirk (kovaški depo, gasilsko zbirko) in skladišče s cisternami za kurilno olje. V nedeljo 18. 10. 1992 so

sosedje alarmirali policijsko postajo v Trziču in tržiške gasilce, da voda zaliva njihove drvarnice in da je zalila klet muzeja.

Iz zapisnika je razvidno, da je višina vode segala od 90 do 100 cm. Zalit je bil prostor gasilske zbirke s 67 predmeti. Vse površine in predmeti so bili močno zablateni in razmočeni.³⁴

27. 10. 1992 je bil občinski izvršni svet obveščen o stanju, obenem mu je bil predložen predračun za izvedbo čiščenja prostorov v muzeju in muzejskih eksponatov ter popravilo preddverja z ureditvijo odvajanja atmosferskih voda.³⁵ 13. 11. 1992 je bil opravljen komisijski ogled prostorov, ki so se ga udeležili dipl. ing. Tadej Brate, dipl. ing. Zvonka Pretnar in kustos Janez Šter. Ob tem je bilo ugotovljeno, da je potrebno opraviti drenažo in zaščito zidov v vsem kletnem prostoru. Vsi predmeti gasilske zbirke morajo v ponovno konservacijo. Sklenjeno je bilo, da se bodo začasno vsi predmeti premestili na lesene podstavke, manjši

nadzor nad izvajanjem dogovora o financiranju objektov družbenih dejavnosti pri Občinski izobraževalni skupnosti Trzič za leto 1983, 23. 4. 1984.

³² Tržiški muzej, Načrti - muzejska stavba - tloris kleti.

³³ Marija in Mihael Petek, n.d., str. 4.

³⁴ Tržiški muzej, Zapisnik primera poplavljenih muzejskih zbirk v tržiškem muzeju, 18. 11. 1992.

³⁵ Tržiški muzej, Sanacija muzejskih prostorov po nalivu (naslovljeno na IS Občine Trzič), 27. 10. 1992.

pa shranili na suhem. Predlagana je bila izdelava analize sanacijskega postopka s točkami: osušitev, nameščanje zbirke na varnejšo lokacijo, sanacija zidovja, konservacija predmetov s spremljajočo video - in fotodokumentacijo, usposobitev sedanje lokacije za novo postavitev.³⁶

Dne 16. 12. 1992 je bil opravljen ogled restavratorja ob navzočnosti kustosa in ravnateljice. Restavrator je po ogledu predlagal razstavitev, luženje in globinsko zaščito eksponatov. Po njegovi oceni naj bi za popolno usposobitev posamezne brizgalne potrebovali 200 delovnih ur, za vsak manjši predmet pa 15 delovnih ur.³⁷ 18. 11. 1992 je bila prijavljena škoda Zavarovalni skupnosti Triglav z okvirno ocenitvijo škode na 1.000.000,00 SIT.³⁸

Stanje gasilske zbirke po izčrpanju vode nazorno kaže videokaseta.³⁹ Muzealije so bile odstranjene iz poplavljenih prostorov (razen brizgaln, ki so prevelike in muzej ne razpolaga z depoji, kjer bi lahko shranili eksponate večjih dimenzij). Fotografsko gradivo je bilo vloženo v kartonske ovoje in prenešeno v suh depo. Vse poškodbe eksponatov so bile popisane, žal pa smo, vsaj kar zadeva vedra in cevi, doslej odstranili le blato in mulj - torej le očistili, ne pa tudi konservirali muzealij. Očiščevalna dela smo opravili tudi na uniformah.

Največ pozornosti smo doslej namenili eksponatom, ki po svoji sestavi ustrezajo usposobljenosti konservatorjev, s katerima občasno sodelujemo in sta usposobljena za konservacijo lesa, kovine in usnja. Tovrstne muzealije so bile prvič očiščene in preventivno zaščitene marca 1993. Konserviranih je bilo 43 predmetov.⁴⁰ Konservacijo sta opravila konservatorja Zdravko Švab in Omer Begič. Dokumentacijo o konservaciji vodimo kustosi sami, ker v muzeju nimamo konservatorske delavnice niti posebnega dokumentacijskega oddelka.

Poskusno je bila očiščena še motorna črpalka Bernes, ki je bila v uporabi v tovarni TOKOS. Demontažo je izvedel strojni inženir Ambrož Teran, ki je ocenil poškodovanost in predlagal nadaljnje postopke dela.⁴¹

Idejna zasnova naše predstavitve na drugem muzejskem sejmu je temeljila na predstavitvi problema poplavljenega gasilske zbirke. Drugi muzejski sejem je bil namenjen konservatorstvu in restavratorstvu, zato smo se v Tržiškem muzeju odločili, da to tematiko povežemo z gasilsko problematiko v našem muzeju. Na sedmih plakatih smo predstavili vsebino problema in poskuse reševanja zbirke. Razstavili smo delno konservirano kriško brizgalno s spremljajočo videokaseto, ki je obiskovalcem nazorno pokazala delo konservatorja na konkretnem muzejskem eksponatu, nam pa predstavlja del dokumentacije o konservaciji.⁴²

V mesecu avgustu smo na sejmu predstavljeno tematiko razširili v samostojno razstavo, ki je imela namen s problemom seznaniti širšo javnost v občini Tržič in obenem pokazati rezultate naših prizadevanj pri obnavljanju gasilskih eksponatov. Konservirani kriški brizgalni smo dodali še obnovljene čelade, trobila, opasače, ročnike, cevi, značke in odlikovanja ter gasilsko delovno orodje in ostale muzealije iz gasilske zbirke, ki so bile obnovljene do 25. 8. 1994. Na konservacijo in restavracijo čaka še pet gasilskih brizgaln, platnene gasilske cevi, vedra, gasilski aparati raznih tipov, gasilska prapora in uniforme.

Problem vlage v muzejskih kletnih prostorih poskušamo rešiti z nabavo osuševalne naprave, ki jo nameravamo uporabiti tudi za izsušitev prostorov, namenjenih gasilski zbirki. Šele po osušitvi prostorov bo možno ponovno postaviti gasilsko zbirko. Pri novi postavitvi bo potrebno predvideti možnost ponovnega izliti. Zavedamo se, da bomo popolno osušitev dosegli šele z drenažo okrog celotne muzejske stavbe.

Po poplavi smo dosegli, da varnostne zapornice na rakah dnevno čistijo in s tem zagotovijo nemoten pretok vode in preprečujejo ponovno izliti.

Z vso dejavnostjo v letih 1993 in 1994 smo skušali opozoriti na potrebo po skupnem temeljitešem in dolgoročno zanesljivešem obnovitvenem postopku rak in muzejskih kletnih prostorov.

³⁶ Tržiški muzej, Zapisnik komisijskega ogleda, 13. 11. 1992.

³⁷ Tržiški muzej, Zapisnik o ogledu poškodovanih predmetov, 16. 12. 1992.

³⁸ Tržiški muzej, Prijava škode Zavarovalni skupnosti Triglav, 18. 11. 1992.

³⁹ Tržiški muzej, videoteka, videokaseta št. 16, Gasilstvo.

⁴⁰ Tržiški muzej, konservatorski kartoni št. 3, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 29.

⁴¹ Tržiški muzej, Zapisnik posegov na gasilski motorni črpalka BERNES, 29. 3. 1993.

⁴² Tržiški muzej, Videoteka, videokaseta št. 15, Gasilstvo.